

চতুর্থ অধ্যায়

সংস্কৃতি আৰু সামাজিকীকৰণ (Culture and Socialisation)

পৰিচয় (Introduction):

সংস্কৃতি ধাৰণাটো ‘সমাজ’ শব্দটোৰ দৰেই আমি প্ৰায়ে ব্যৱহাৰ কৰি আহিছো। সমাজৰ দৰে এই শব্দটোও আমাৰ বাবে পৰিচিত। তোমালোকক এই অধ্যায়টোত সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ লগত সম্পৰ্কিত বিভিন্ন দিশসমূহৰ বিষয়ে সংক্ষিপ্তভাৱে বুজাবলৈ বিচৰা হৈছে। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কথা-বাৰ্তা আৰু আলাপ আলোচনাবোৰত সংস্কৃতি শব্দটোক কলা (Art) অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বিশেষ কিছুমান শ্ৰেণী বা কোনো এখন দেশৰ জীৱন প্ৰণালীৰ লগত সংস্কৃতি জড়িত হৈ আছে। সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলে সংস্কৃতিক সামাজিক প্ৰসঙ্গত অধ্যয়ন কৰিবলৈ বিচাৰে আৰু এইক্ষেত্ৰত সংস্কৃতিৰ স্থিতি অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলে সমাজৰ বিভিন্ন দিশবোৰৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি সংস্কৃতিক বুজাবলৈ যত্ন কৰে।

তোমালোকে কোনো এখন অচিনাকি ঠাই ফুৰিবলৈ গ’লে সেই ঠাইখনৰ এখন মেপ বা মানচিত্ৰৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰাৰ দৰে এখন সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ আচৰণ, চলন-ফুৰণ জানিবৰ বাবে সংস্কৃতিৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰে। এখন সমাজৰ সংস্কৃতি হৈছে সেই সমাজখনৰ ব্যক্তিসকলৰ উমৈহতীয়া বোধগম্যতা (common understanding)। সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াৰ মাধ্যমেদি সংস্কৃতিৰ শিক্ষণ লাভ কৰিব পাৰি আৰু এনেদৰে ইয়াৰ বিকাশ হয়। এটা সমূহৰ মাজত থকা সংস্কৃতিৰ উমৈহতীয়া বোধৰ জৰিয়তে অন্যান্য সমূহৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি। এনে পৃথক স্বৰূপে স্বকীয় পৰিচয় দিয়ে। কিন্তু এই কথা উল্লেখনীয় যে সংস্কৃতিৰ শেষ বা অন্তিম পৰ্যায় নাই। সংস্কৃতি প্ৰবাহমান। ই সদায় পৰিৱৰ্তন হয় আৰু স্বকীয় ৰূপত উদ্ভৱ হয়। সংস্কৃতিৰ গতিশীলতাৰ ধাৰাটোত ধাৰাবাহিক ৰূপত সংযোজন ঘটে, বিলুপ্তি হয়, কেতিয়াবা সম্প্ৰসাৰণ, সংকোচন আৰু পুনৰ সজ্জিতকৰণো হয়। এনেদৰে সংস্কৃতিৰ গতিশীল স্বৰূপে কাৰ্যকৰী একক হিচাপে স্থিতি লাভ কৰে।

ক্ৰিয়া কলাপ-১ (Activity-1)

আমি এজন মানুহক লগ পালে কেনেদৰে অভিবাদন বা সন্তাষণ জনাওঁ? এনে অভিবাদন তোমালোকৰ নিজৰ সংস্কৃতি অনুসৰি কিদৰে কৰা? বিভিন্ন ধৰণৰ ব্যক্তি (বন্ধু-বান্ধৱ, সম্পৰ্কীয়

বয়সীয়াল লোক, বিপৰীত লিঙ্গ, অন্যসমূহ বা সম্প্ৰদায়ৰ পৰা অহা লোকক বিভিন্ন ৰূপত অভিধান জনোৱা হয়। তোমালোকে বাৰু নিজৰ অজ্ঞতাৰ বাবে অসুবিধাজনক অভিজ্ঞতাৰ সন্মুখীন হৈছানে? এনে অভিজ্ঞতাৰ লগত সংস্কৃতিগত মিল নথকাৰ বাবেই হোৱা নাইনে? কিন্তু পৰৱৰ্তী সময়ত এনে অসুবিধা নহয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল যে তোমালোকে এই বিষয়ে জানিব পাৰিলা। তোমাৰ সংস্কৃতিগত জ্ঞান আহৰণ হোৱাৰ লগে লগে ই আপোনা আপুনি ঠিক হৈ যাব।

উমৈহতীয়া বোধ ক্ষমতা গুণৰ জৰিয়তে একোটা চিহ্ন আৰু প্ৰতীকক একেই অৰ্থত বুজিব পৰা ক্ষমতাই মানুহক অন্যান্য জীৱৰ পৰা পৃথক কৰিছে। এটা অৰ্থ সৃষ্টি কৰিব পৰাটো এক প্ৰকাৰ সামাজিক গুণ। এই গুণ পৰিয়াল, সমূহ আৰু সম্প্ৰদায়ৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি আমি আয়ত্ত কৰিব পাৰোঁ। আমি পৰিয়ালৰ সদস্য, বন্ধু-বৰ্গ সমনীয়া আদি লোকসকল, যি বিলাক বিভিন্ন সামাজিক পটভূমিত অৱস্থান কৰি আছে তেওঁলোকৰ লগত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে বিভিন্ন আহিলা আৰু কৌশল, অবস্তুগত চিহ্ন-প্ৰতীক আদি বুজিব পাৰোঁ। এনেধৰণৰ অধিক জ্ঞানেই পদ্ধতিগতভাৱে লিখিত বা মৌখিক ৰূপত প্ৰবাহিত হৈ আহিছে।

তলত উল্লেখ কৰা আন্তঃক্ৰিয়াত কেনেকৈ শব্দ আৰু মুখৰ ভঙ্গীমা প্ৰকাশিত হৈছে মন কৰাচোন।

ৰাস্তাত বৈ থকা এজন বাটৰুৱাই কঁপালখন কোঁচখোৱা ৰূপত আহি থকা এজন অটোচালকক সুধিলে 'ইন্দ্ৰ নগৰ'? এই প্ৰশ্নটোত 'আপুনি যাবনে?' কথাষাৰ সম্পূৰ্ণ এটা বাক্যৰ ৰূপত নোকোৱাকৈ অটোচালকজনে চকুৰ ইঙ্গিতেৰে যদি পিছৰ আসনখন দেখুৱাই দিয়ে তেতিয়া সন্মতি সূচক হ'ব। ইয়াৰ বিপৰীতে কোনো অভিব্যক্তি প্ৰকাশ নকৰাকৈ যদি অটোচালক জন গুছি যায় নাইবা এটা বেয়া শব্দ শুনাৰ দৰে ভঙ্গীমা প্ৰকাশ কৰে বা মিচিকিয়া হাঁহি এটা মাৰি মূৰটো জোকাৰে তেনেক্ষেত্ৰত দুখিত বুলি কোৱা অভিব্যক্তি প্ৰকাশিত হ'ব। এই ধৰণৰ আন্তঃক্ৰিয়া ক্ষণিক সময়ৰ মানসিকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব।

এনেধৰণৰ শিক্ষণে সমাজত আমাৰ ভূমিকা আৰু দায়িত্ববোধৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰি তোলে। তোমালোকে ইতিমধ্যে প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকাৰ লগত সম্পৰ্কিত হৈছা। আগৰ অধ্যায়ত সমাজত ব্যক্তিৰ ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতি সম্পৰ্কে জানি আহিছা। আমি পৰিয়ালত কি শিক্ষা গ্ৰহণ কৰোঁ? প্ৰকৃততে পৰিয়ালৰ পৰা লাভ কৰা শিক্ষাক প্ৰাথমিক সামাজিকীকৰণ (Primary socialisation) আৰু বিদ্যালয় তথা অন্যান্য সংস্থাত যি শিক্ষা গ্ৰহণ কৰা হয় তাক দ্বিতীয়ক সামাজিকীকৰণ (secondary socialisation) বুলি কোৱা হয়। আমি এই অধ্যায়টোৰ শেষৰ ফালে এই বিষয়ে সবিশেষ আলোচনা কৰিম।

বৈচিত্ৰ্যময় পটভূমি, ভিন্ন সংস্কৃতি (Diverse Settings and Different Cultures) :

মানুহে ভিন্ন প্ৰাকৃতিক পটভূমিত বাস কৰি আহিছে। এই ভিন্ন প্ৰাকৃতিক পটভূমি বুলি ক'লে পৰ্বত-পাহাৰ, সমভূমি অঞ্চল, মুকলি ঠাই, নদী উপত্যকা আৰু মৰুভূমি অঞ্চল ইত্যাদিকে বুজা যায়। তদুপৰি মানুহৰ বসতি স্থাপনৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক পটভূমিৰ ভিন্নতাৰ কথাও আহি পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, গাঁও, চহৰ, মহানগৰ আদি

ভিন্ন সামাজিক পটভূমিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। বিভিন্ন পটভূমিত প্ৰাকৃতিক আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ লগত খাপ খুৱাই মানুহে বিভিন্ন কৌশল অৱলম্বন কৰে। এই বিলাকে মানুহৰ ভিন্ন জীৱন প্ৰণালী বা সংস্কৃতি গঢ়ি উঠাত 'ইন্ধন' যোগায়।

এই ভিন্নতাৰ সাক্ষী হিচাপে ২০০৪ চনৰ ২৬ ডিচেম্বৰত তামিলনাডু আৰু কেৰেলাৰ উদাহৰণ দিব পাৰোঁ। উল্লিখিত চুনামিয়ে কেৰেলা উপকূল তথা আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জৰ ক্ষতি সাধন কৰাৰ সময়ত পৰিস্থিতি সাপেক্ষে মোকাবিলা কৰাৰ কৌশলগত তাৰতম্য প্ৰমাণিত হৈছিল এই অঞ্চলবোৰৰ মূল ভূ-ভাগ আৰু দ্বীপপুঞ্জত বসবাস কৰা লোক সকলে সংহত ৰূপত আধুনিক জীৱন প্ৰণালীৰে পৰিচালিত হৈছিল। অন্যহাতেদি আদিম জনজাতি সম্প্ৰদায় যেনে ওংজেছ (Onges), জাৱাৰাচ (Jarawas) গ্ৰেট-আন্দামানীজ (Great Andamanese) বা ছম্পেনচ (Shompens) আদি লোক সকলে আধুনিক বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল। তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাপুষ্ট জ্ঞানৰ ভিত্তিত সম্ভাৱ্য বিপদৰ আগজাননী লাভ কৰিব পাৰিছিল আৰু ওখ ঠাইলৈ গৈ আত্মৰক্ষা কৰিছিল। এই কথাই প্ৰমাণিত কৰে যে জনজাতীয় সংস্কৃতি আধুনিক সংস্কৃতিৰ তুলনাত নিম্ন বা আধুনিক সংস্কৃতি জনজাতীয় সংস্কৃতিতকৈ উচ্চ এইদৰে সংস্কৃতিক উচ্চ-নিম্ন হিচাপত ভাগ কৰিব নোৱাৰি।

ইয়াৰ বিপৰীতে প্ৰাকৃতিক প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'ব পৰাকৈ কোনটো সংস্কৃতি উপযোগী বা অনুপযোগী সেইটোক নিৰ্ধাৰণ কৰিব লাগে।

প্ৰাকৃতিক পৰিবেশে কিদৰে সংস্কৃতিক প্ৰভাৱিত কৰে আলোচনা কৰি চোৱাচোন।

ক্ৰিয়া কলাপ-২ (Activity-2)

ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল, নিজৰ অঞ্চলক বাদ দি তোমাৰ ওচৰৰ অঞ্চলবোৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰা। তোমালোকে দেখিবা মানুহৰ খাদ্যাভ্যাস, ঘৰ নিৰ্মাণৰ প্ৰণালী। পোছাক- পৰিচ্ছদ, ঈশ্বৰ উপাসনা কৰা পদ্ধতিত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছে।

সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞাকৰণ (Defining Culture) :

আমি সাধাৰণভাৱে সংস্কৃতি বুলিলে নৃত্য-গীত, চিত্ৰকলা আদিৰ কথাকে বুজাব বিচাৰোঁ। কেতিয়াবা সংস্কৃতি শব্দটো ৰুচিগত উপলব্ধিক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এই অৰ্থত শাস্ত্ৰীয় সংগীত, নৃত্যশৈলী, চিত্ৰকলা আদিক সংস্কৃতিৰ অৰ্থত বুজাবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আমি ৰুচিগত উপলব্ধি বা মাজিত আচাৰ-আচৰণ আদিৰ মাধ্যমেদি এখিনি মানুহক অন্য এচাম মানুহৰ পৰা সংস্কৃতিসম্পন্ন বুলি পৃথকে বিবেচনা কৰোঁ। চাহতকৈ কফি ভাল পাওঁ ধৰণৰ ব্যক্তিগত ৰুচিবোধ সম্পন্ন কথাবোৰো ইয়াৰ বিবেচনাৰ ভিতৰলৈ অনা হয়। অৰ্থাৎ আমাৰ বাবে ব্যক্তিগত ৰুচিবোধো আগতে বিশেষ ৰুচিবোধ সম্পন্ন বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল।

সমাজতাত্ত্বিক দিশৰ পৰা সংস্কৃতি ধাৰণাটো এনেধৰণৰ ব্যক্তিৰ ৰুচি-অভিৰুচিবোধ, যিবোৰৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলক পৃথক কৰা হয় সেইবোৰক আলোচনা কৰা নহয়। সাধাৰণ অৰ্থত নৃত্য-গীত, চিত্ৰকলা আদিবোৰক যিদৰে সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয় সমাজতাত্ত্বিক দিশৰ পৰা ইয়াৰ বিপৰীতে সংস্কৃতিক ব্যাপক অৰ্থ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংস্কৃতি হ'ল এক জীৱন চৰ্যা (Way to life) আৰু ইয়াত সমাজৰ সকলো মানুহে অংশ গ্ৰহণ কৰে। প্ৰত্যেক সামাজিক সংগঠনে নিজৰ সংস্কৃতিৰ উত্তৰণ ঘটায়।

ক্ৰিয়া কলাপ-৩ (Activity-3)

তোমালোকে ইংৰাজী culture শব্দটোৰ সমাৰ্থক শব্দ কিছুমান ভাৰতীয় ভাষাত বিচাৰি উলিওৱা। এই শব্দবিলাকৰ মাজত কিবা মিল পাইছা নেকি?

সংস্কৃতি সম্পৰ্কে এডৱাৰ্ড টাইলৰ (Edward Tylor) এ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে এনেদৰে — “Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and anyother capabilities and habits acquired by man as a member of society” (Tylor 1871) অৰ্থাৎ সংস্কৃতি হৈছে এক জটিল সংমিশ্ৰণ, য'ত জ্ঞান, বিশ্বাস, কলা, নৈতিকতা, আইন, আচাৰ ব্যৱহাৰ আদি অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে আৰু সমাজৰ এজন সদস্য হিচাপে মানুহে আহৰণ কৰিবলগীয়াখিনি সামৰি লয়।

ওপৰৰ ছবিখনত কেনেধৰণৰ জীৱনধাৰা প্ৰকাশ হৈছে আলোচনা কৰা।

প্ৰায় দুটা প্ৰজন্মৰ পিছত 'ফ্ৰিয়াংক চিন্তাধাৰাৰ (Functional School) প্ৰতিষ্ঠাপক পোলেণ্ডৰ নৃতত্ত্ববিদ ব্ৰনচিল মেলিনস্কি (Bronislaw Malinowski) এ লিখিছিল “Culture comprises inherited artifacts, goods, technical process, ideas, habits and values”. (Malinowski 1931: 621-46) অৰ্থাৎ সংস্কৃতিয়ে বংশানুক্ৰমিক ভাৱে হস্তান্তৰিত কৰা শিল্প, দ্ৰব্য-বস্তু, কাৰিকৰী প্ৰক্ৰিয়া ধাৰণা, অভ্যাস আৰু মূল্যবোধক সামৰি লয়।

ক্লিফৰ্ড গাৰ্টজ (Clifford Geertz) এ পৰামৰ্শ দিছে যে আমি এখন কিতাপত থকা শব্দবিলাকৰ দৰে মানৱীয় কাৰ্যকলাপবোৰক চাব বিচাৰোঁ, মানুহ এনে এক জীৱ যে নিজে গুঠি লোৱা অৰ্থৰ জালখনত নিজে ওলমি থাকে। মই সংস্কৃতিক তেনেখন জাল বুলি ধৰি লওঁ। “..... Man is an animal suspended in webs of Significance he himself has spun. I take culture to be those webs.”

ইয়াৰ কোনো কাৰণাত্মক বিশ্লেষণ বিচৰা নাই। ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ বিচাৰ হৈছে। (Geertz 1973:5)

একেধৰণে লেচনি হোৱাইটে (Leslie White) সংস্কৃতিক বস্তুনিষ্ঠ অৰ্থ বুজোৱা মাধ্যম হিচাপে তুলনা কৰিছে। উদাহৰণ হিচাপে কোনো বিশেষ ঠাইৰ পানীক পবিত্ৰ হিচাপে গণ্য কৰা ধাৰণাটোক লব পাৰি।

তোমালোকে ইতিমধ্যে মেলিনস্কি আৰু টাইলৰে দিয়া সংজ্ঞা দুটা পঢ়ি চাই দুয়োটাৰ মাজত কি পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰিছা?

টাইলৰে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটোত কলাৰ বাহিৰে অন্যান্য উপাদানবোৰক অবস্তুবাদী (non-material) বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ কাৰণ এইটো নহয় যে বস্তুবাদী ৰূপ (material form) টাইলৰৰ দৃষ্টিগোচৰ হোৱা নাছিল। তেওঁ প্ৰকৃততে এজন সংগ্ৰহালয়ৰ তত্ত্বাৱধায়ক (museum curator) আছিল আৰু তেওঁৰ বেছিভাগ নৃতাত্ত্বিক লিখনি তেওঁ কেতিয়াও নেদেখা পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সমাজৰ শিল্প আৰু আহিলা (artifacts and tools)ৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। আমি তেওঁৰ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞাটো অস্পৰ্শনীয় আৰু অমূৰ্ত (inlangible and abstract) দিশবোৰক ভিত্তি কৰি বিবেচনা কৰিব পাৰোঁ। আনহাতে মেলিনক্সিৰ সংজ্ঞাটো লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে তেওঁ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত সংস্কৃতি সম্পৰ্কে আলোকপাত কৰিছে। পৰিস্থিতিগত কাৰণত মেলিনক্সিয়ে প্ৰথম মহাসমৰৰ সময়ছোৱাত পশ্চিম প্ৰশান্ত মহাসাগৰীয় দ্বীপ এটাত বসবাস কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত তাৰ সমাজখনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি গুণগত দিশৰ মূল্য অনুভৱ কৰিছিল। ইয়াৰ ভিত্তিত ক্ষেত্ৰ কৰ্মৰ (Field work) পৰম্পৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এই সম্পৰ্কীয় কিছুকথা তোমালোকে পঞ্চম অধ্যায়ত পঢ়িবলৈ পাবা।

সংস্কৃতি সম্পৰ্কে আগবঢ়োৱা সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন সংজ্ঞাবোৰক সামৰি ১৯৫২ চনত যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ আলফ্ৰেড ক্ৰোৱেবাৰ (Alfred Kroeber) আৰু ক্লাইড ক্লোক হনে (Clyde Kluckhohn) এক জৰীপ প্ৰকাশ কৰে।

তলত বিভিন্ন সংজ্ঞাবোৰৰ নমুনা দাঙি ধৰা হৈছে।

এই সংজ্ঞাবোৰ তুলনা কৰি চোৱা কোনটো বা কোনকেইটা সংজ্ঞাতোমালোকৰ বাবে অধিক সন্তোষজনক হ'ব। তোমালোকে প্ৰথমে ধাৰা (way), শিকণ (learning) আৰু আচৰণ (behaviour) শব্দবোৰ লক্ষ্য কৰা। অৱশ্যে, প্ৰতিটো শব্দ কেনেদৰে ব্যৱহাৰ হৈছে লক্ষ্য কৰিলে দেখিবা যে প্ৰতিবাৰতেই পৃথক পৃথক দিশত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। প্ৰথম খণ্ডটোৱে মানসিক দিশত গুৰুত্ব দিয়াৰ বিপৰিতে দ্বিতীয়টোৱে সামগ্ৰিক জীৱন প্ৰণালীৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। সংজ্ঞাসমূহৰ (d), (e) আৰু (f) এই তিনিটাই সংস্কৃতিক এটা সমূহৰ ব্যক্তিসকলে অংশ গ্ৰহণ কৰা আৰু ইয়াক বংশানুগমিকভাৱে হস্তান্তৰিত কৰিব পৰা বুলি উল্লেখ কৰিছে। শেষৰ দুয়োটা খণ্ড বাক্যই সংস্কৃতিক আচৰণ বিধি নিৰ্দেশ কৰা এক মাধ্যম বুলি উল্লেখ কৰিছে। সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কিত এই খণ্ড বাক্য কেইটা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

সংস্কৃতি হ'ল (Culture is) —

- (a) চিন্তা চৰ্চা, অনুভৱ, বিশ্বাসৰ এক ধাৰা।
(a way of thinking, feeling, believing)
- (b) ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক জীৱন প্ৰণালী।
(the total way of life of people)
- (c) আচৰণ প্ৰণালীৰ এক আভাস।
(an abotraction from behaviour)
- (d) শিক্ষণীয় আচৰণ।
(learned behaviour)

- (e) শিকি আয়ত্ব কৰা জ্ঞান ভাণ্ডাৰ।
(a store house of pooled learning)
- (f) ব্যক্তিয়ে নিজৰ সমূহৰ পৰা আহৰণ কৰা সামাজিক ইচ্ছা পত্ৰ।
(the social legacy the individual acquires from his group)
- (g) পুনৰাবৃত্তি হোৱা সমস্যাবোৰৰ সমাধানৰ পথ নিৰ্দেশক।
(a set of standardised orientations to reculrrent problems)
- (h) আচৰণৰ স্বাভাৱিক বিধি ব্যৱস্থাৰ এক কৌশল।
(a mechanism for the normative regulation of behaviour)

ক্ৰিয়া কলাপ-৪ (Activity-4)

সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন সংজ্ঞাবোৰ তুলনা কৰি চাই কোনটো বা কোনকেইটা সংমিশ্ৰণ তোমাৰ সন্তুষ্টিদায়ক হৈছে। তোমালোকে সংস্কৃতি শব্দটো পৰিচিত অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰি যেনে— পশ্চিমীয়া সংস্কৃতি, অতিথি শুশ্ৰূষা কৰা সংস্কৃতি, অষ্টাদশ শতিকাৰ লক্ষ্ণৌৰ সংস্কৃতি ইত্যাদি এখন তালিকা যুগুত কৰিব পাৰা। চোৱাচোন কোনটো সংজ্ঞাই প্ৰতিটোৰে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে।

সংস্কৃতিৰ পৰিধি (Dimensions of Culture) :

সাধাৰণতে সংস্কৃতিক তিনিটা পৰিধিত ভাগ কৰিব পাৰি। এই তিনিটাৰ বিষয়ে এক চমু পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল—

(ক) বোধাত্মক (Cognitive) :

বোধাত্মক চিহ্নটোৱে আমি কেনেদৰে দেখা বা শুনা কথাৰ অৰ্থ বুজিবলৈ শিকো সেই প্ৰক্ৰিয়াক বুজায়। (যেনে — আমাৰ ম'বাইলৰ ৰিং টিউন শুনাৰ লগে লগে নিজৰ বুলি চিনাক্ত কৰা, বিশেষ একোটা ব্যঙ্গ চিত্ৰৰ দ্বাৰা ৰাজনীতিকক চিনাক্ত কৰা ইত্যাদি)

(খ) প্ৰতিমান সূচক (Normative) :

সংস্কৃতিৰ প্ৰতিমান সূচক দিশটোৱে কিছুমান নীতি-নিয়ম মানি চলাটোক বুজায়। যেনে— অন্য ব্যক্তিৰ নামত অহা চিঠিপত্ৰ খুলিব নালাগে, ধৰ্মীয় নীতি-নিয়মবোৰ পালন কৰিব লাগে ইত্যাদি।

(গ) বস্তুগত বা ভৌতিক (Material) :

সংস্কৃতিৰ ভৌতিক বা বস্তুগত দিশটোত বস্তুৰ মাধ্যমত সম্পাদিত সকলো কাৰ্যক সামৰি লয়, বস্তুগত বা ভৌতিক দিশটোৰ ভিতৰত সকলো আহিলা-যন্ত্ৰপাতি সামৰি লোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ইণ্টাৰনেটৰ জৰিয়তে কাৰোবাৰ লগত কথা-বাৰ্তা বিনিময় কৰা, কোনো মাংগলিক অনুষ্ঠানত মজিয়াৰ আঙ্গনা আঁকিবৰ বাবে চাউল গুড়িৰ প্ৰলেপ ইত্যাদি।

সংস্কৃতিৰ বোধাত্মক দিশবোৰ (Cognitive Aspects of Culture) :

সংস্কৃতিৰ বোধাত্মক দিশবোৰ এজন ব্যক্তিৰ কাৰণে চিনাক্ত কৰাটো ভৌতিক বস্তুৰ তুলনাত জটিল। (ভৌতিক বস্তুৰ উদাহৰণ হিচাপে স্পৰ্শ কৰিব পৰা, দৃষ্টিগোচৰ হোৱা বা শুনিব পৰা বস্তুৰ কথা কব পাৰি। একেদৰে প্ৰতিমান সূচক দিশবোৰ (যিবোৰ স্পষ্টভাৱে নিৰ্ধাৰিত)ৰ তুলনাতো বোধাত্মক দিশবোৰ জটিল প্ৰকৃতিৰ বোধগম্যতাই আমাৰ পৰিবেশৰ পৰা অহা বাৰ্তাবোৰ বুজি পোৱাটোক বুজায়। এখন সু-সভ্য সমাজত ধাৰণাবোৰ গ্ৰন্থ বা তথ্য আকাৰত পুথিভঁৰাল, প্ৰতিষ্ঠান তথা নথি ভঁৰালত সংৰক্ষণ কৰি ৰখা হয়। কিন্তু অশিক্ষিত আৰু নিৰক্ষৰ সমাজত সেইবিলাক মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ থাকে। এই বিলাক ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান, উৎসৱ-পাৰ্বনত মৌখিকভাৱে বিৱৰণী দিব পৰা দক্ষ মানুহ থাকে আৰু তেওঁলোকক পৰম্পৰাগত ভাৱে মনত ৰাখিবৰ বাবে প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয়।

বিভিন্ন লিখনি বিলাকে উৎপাদন আৰু উপভোগত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলায় তাক চোৱা যাওক। ৱাল্টাৰ এণ্ডে (Walter Ong) তেওঁৰ বহু প্ৰভাৱিত গ্ৰন্থ ‘Orality and Literacy’ শীৰ্ষক গ্ৰন্থত ১৯৭২ চনত কৰা এটা অধ্যয়নত এইটো দেখুৱাইছে যে ৩০০০ টা প্ৰচলিত ভাষাৰ ভিতৰত কেৱল মাত্ৰ ৭৮ টা ভাষাৰহে নিজা সাহিত্য আছে। তেওঁৰ ধাৰণা অনুসৰি অলিখিত বস্তুবোৰৰ কিছুমান নিৰ্ধাৰিত বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে।

একেবোৰ শব্দৰ একাধিক ব্যৱহাৰে মনত ৰখাত সহায় কৰে। কোনো এক অজ্ঞাত সংস্কৃতিৰ বিষয়ে জানিবৰ বাবে কিতাপৰ তুলনাত এজন ব্যক্তিৰ বক্তৃতাই অধিক আকৰ্ষণ কৰে। এনেবোৰ কথা লিখিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰিলে বেছি দীঘলীয়া হয়।

আমাৰ সমাজবোৰত ঐতিহাসিকভাৱে সুবিধাভোগী শ্ৰেণীটোৰ বাবেহে শিক্ষা আহৰণৰ পথ মুকলি আছিল। সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিলাকত যিমানবোৰ অনুসন্ধান কৰা হৈছে সেইবিলাকত পঢ়াশালিৰ মুখ নেদেখা বা বিদ্যালয়লৈ নোযোৱা লোক সকলৰ পৰিয়ালবোৰক লৈ অধ্যয়ন সামৰি লোৱা দেখা যায়। এনে অধ্যয়ন বিলাকে ভাবিব নোৱাৰা ধৰণৰ কিছুমান কথাৰ সম্ভেদ দিয়ে। এনে অধ্যয়নবোৰৰ পৰা লাভ কৰা এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। এজন শাক-পাচলি বিক্ৰী কৰা অশিক্ষিত মানুহক পঢ়াৰ কথা ক’লে এনে উত্তৰ দিব বিচাৰে যে তেওঁ গ্ৰাহক সকলৰ পৰা কিমান ধন পাবলগীয়া আছে সেই কথা মনত ৰাখিব পাৰিলে তেওঁ নতুনকৈ আখৰ শিকাৰ কি প্ৰয়োজন আছে।

সমসাময়িক বিশ্বই আমাক অধিক পৰিমাণে লিখিত, শ্ৰাব্য আৰু দৃশ্য তথ্যক বিশ্বাস কৰিবলৈ শিকাইছে তথাপিহে ভাৰতীয় শাস্ত্ৰীয় সংগীতৰ শিক্ষাৰ্থী সকলৰ শিকা কথাবোৰ লিখাৰ সলনি মনত ৰাখিবলৈহে শিক্ষা দিয়ে। আমি এতিয়াও বৈদ্যুতিক মাধ্যম, অজস্ৰ এনে মাধ্যমৰ চেনেলবোৰক মূল্যাংকন কৰিবলৈ সমৰ্থ নহওঁ বা এই বিলাকৰ মাজত নিৰ্মজিত হওঁ। তোমালোকে বাৰু এই কথা ভাৱানে যে এনেধৰণৰ নতুন ৰূপবোৰে আমাৰ মনোযোগ আৰু বোধাত্মক সংস্কৃতিত প্ৰভাৱ পেলাইছে।

সংস্কৃতিৰ প্ৰতিমান সূচক দিশসমূহ (Normative Aspects of Culture) :

সংস্কৃতিৰ প্ৰতিমান সূচক দিশবোৰৰ ভিতৰত জনৰীতি, লোকাচাৰ, প্ৰথা, পৰম্পৰাগত ৰীতি আৰু আইনক লৈ গঠিত হয়। এই মূল্যবোধ বা নীতি-নিয়মসমূহে বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত আমাৰ সামাজিক আচৰণ পৰিচালনা কৰে।

আমি প্ৰায়ে সামাজিক প্ৰতিমানসমূহ অনুসৰণ কৰোঁ। কিয়নো এইবিলাক মানি চলাত আমি অভ্যস্ত হওঁ। সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই এইবিলাক মানি চলাত আমাক সহায় কৰে। সকলো সামাজিক প্ৰতিমান পালন কৰাৰ নিৰ্দেশে এইবিলাক সুনিশ্চিত কৰাত সহায় কৰে। আমি ইতিমধ্যে দ্বিতীয় অধ্যায়ত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি আহিছো।

প্ৰতিমানবোৰ অন্তৰ্নিহিত নীতি-নিয়ম (implicit rules) হোৱাৰ বিপৰীতে আইন হৈছে স্পষ্ট নীতি নিয়ম(explicit rules)ৰ সমষ্টি। তোমালোকে আগলৈ ফ্ৰান্সৰ আধুনিক সমাজতত্ত্ববিদ পিয়ৰ বোৰ্ডিও(Pierre Bourdieu)ৰ নাম আৰু তেওঁৰ তত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিবা। এই গৰাকী ফ্ৰান্সৰ সমাজতত্ত্ববিদে এই কথা প্ৰকাশ কৰিছে যে আমি অন্য এক সংস্কৃতিৰ প্ৰতিমানবোৰ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে কিছুমান অন্তৰ্নিহিত জ্ঞানৰ বিষয়ে মনত ৰাখিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে এজন ব্যক্তিয়ে অন্য এজন ব্যক্তিৰ পৰা কিবা এটা উপহাৰ পোৱাৰ পিছত কৃতজ্ঞতা স্বৰূপে ব্যক্তিজনক এটা উপহাৰ দিব নালাগে। কিয়নো এনে কাৰ্যই বন্ধুত্বপূৰ্ণ ভাৱ প্ৰকাশৰ চিন প্ৰকাশ কৰাৰ সলনি ঋণমুক্ত হোৱাৰ চেষ্টা কৰাহে হব।

আইন হৈছে অনুষ্ঠানিকভাৱে অনুমোদন জনোৱা কিছুমান বিধি ব্যৱস্থা। এইবিলাক সকলো নাগৰিকে মানি চলা উচিত। সমাজৰ সকলো নাগৰিকৰ ওপৰত আইন আৰোপ কৰা হয়। আইন অমান্য কাৰী জনক শাস্তি প্ৰদান কৰাৰ ব্যৱস্থা থাকে। প্ৰতিমান সম্পৰ্কীয় এটা উদাহৰণ তোমালোকক দিব বিচাৰিছো। তোমালোকৰ ঘৰখনৰ লৰা-ছোৱালীবোৰ সন্ধ্যাৰ পিছত ঘৰৰ বাহিৰত থাকিলে পৰিয়ালৰ জ্যেষ্ঠসকলে বাধা আৰোপ কৰিব। ই হ'ল প্ৰতিমান। কিন্তু এই প্ৰতিমান তোমালোকৰ ঘৰখনতহে প্ৰযোজ্য হব। অন্য পৰিয়ালৰ ক্ষেত্ৰত ই প্ৰযোজ্য নহবও পাৰে। অৱশ্যে যদি, অন্য ঘৰৰ পৰা এডাল সোণৰ চেইন চুৰি কৰি অনা হয়, তেতিয়া সাৰ্বজনীনভাৱে গ্ৰহণযোগ্য ব্যক্তিগত সম্পত্তি আইন ভঙ্গৰ অপৰাধত তোমাক কাৰাগাৰলৈ প্ৰেৰণ কৰিব পাৰে।

আইন হৈছে চৰকাৰ বা ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্বই প্ৰবৰ্তন কৰা এক বিধি ব্যৱস্থা। সকলোৰে বাবে গ্ৰহণযোগ্য আচৰণবোৰ আইনৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। কিন্তু বিভিন্ন শিক্ষানুষ্ঠানবোৰে প্ৰবৰ্তন কৰা প্ৰতিমান বোৰ বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ হয়। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বই প্ৰবৰ্তন কৰা আইন সকলোৰে বাবে প্ৰযোজ্য আৰু গ্ৰহণযোগ্য। সমাজ এখনত প্ৰস্থিতি অনুসৰি প্ৰতিমানবোৰ পৃথক হয়। সমাজৰ ক্ষমতাসালী শ্ৰেণীটোৱে প্ৰতিমানবোৰ শক্তিশালী ৰূপত প্ৰবৰ্তন কৰে। বহু সময়ত এই প্ৰতিমানবোৰ বৈষম্যমূলক হোৱাও দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে পৰম্পৰাগত সমাজখনত চলিত শ্ৰেণীটোৱে আন লোকসকলৰ লগত সমানে বা একেস্থানৰ পৰা খোৱা পানী ব্যৱহাৰ কৰা বা ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানত ভাগ লোৱাত নিষেধাজ্ঞা, ৰাজহুৱা স্থানত পুৰুষৰ দৰে মহিলা সকলে মুকলিকৈ চলা-ফুৰা কৰাত বাধা আৰোপ কৰা প্ৰতিমান দেখা যায়।

সংস্কৃতিৰ ভৌতিক বা বস্তুগত দিশসমূহ (Material Aspects of Culture):

সংস্কৃতিৰ বস্তুগত বা ভৌতিক দিশটোৱে বিভিন্ন আহিলা, প্ৰযুক্তিবিদ্যা, যন্ত্ৰপাতি, ঘৰ-দুৱাৰ, আচবাব-পত্ৰ, পৰিবহণ ব্যৱস্থা, উৎপাদনৰ আহিলা, যোগাযোগ মাধ্যম সমূহক সামৰি লয়। নগৰীয়া সমাজবোৰত অধিক পৰিমাণে দৈনন্দিন জীৱন প্ৰণালীত মোবাইল ফোন, বাদ্যযন্ত্ৰ, সৰু গাড়ী, বাছ, এ. টি. এম (Automated Teller Machine), ৰেফ্ৰিজাৰেটৰ, কম্পিউটাৰ আদিয়ে প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাটোকে

বুজায়। তদুপৰি, গ্ৰাম্য অঞ্চলত কৃত্ৰিম জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা, ৰেডিঅ' টেলিভিছনৰ ব্যৱহাৰ আদিয়ে প্ৰযুক্তি কৌশলৰ ওপৰত অধিক নিৰ্ভৰশীলতাক প্ৰকাশ কৰে।

ওপৰৰ কথাখিনিৰ পৰা এইটো বুজিব পৰা যায় যে সংস্কৃতিৰ দুটা প্ৰধান পৰিধি আছে। সামগ্ৰিকভাৱে এই দুটা হ'ল বস্তুবাদী (Material) আৰু অবস্তুবাদী (Non-material)। যেতিয়া বোধাত্মক আৰু প্ৰতিমান সূচক দিশবোৰ অবস্তুবাদী হয়, তেতিয়া ইয়াৰ বিপৰীতে বস্তুবাদী পৰিধি অধিক উৎপাদন আৰু জীৱন-ধাৰণৰ মানদণ্ড উন্নীতকৰণত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ পৰে। সংস্কৃতিয়ে কাৰ্যকৰী ৰূপ পাবলৈ হ'লে বস্তুবাদী আৰু অবস্তুবাদী দুয়োটা পৰিসৰে সংঘবদ্ধ ভাৱে কাম কৰিব লাগিব। কিন্তু এই কথা লক্ষ্য কৰা যায় যে সংস্কৃতিৰ বস্তুবাদী দিশটো অবস্তুবাদী সংস্কৃতিৰ তুলনাত আগবাঢ়ি যায়। ইয়ে সাংস্কৃতিক দীৰ্ঘসূত্ৰীতাৰ সৃষ্টি কৰে। ডব্লিউ এফ অগবাৰ্ণ (W.F. Ogburn) নামৰ সমাজতত্ত্ববিদগৰাকীয়ে সাংস্কৃতিক দীৰ্ঘসূত্ৰীতা বা পশ্চাৎগামীতা নামৰ এটা তত্ত্ব আগবঢ়াইছে।

সংস্কৃতি আৰু পৰিচয় (Culture and Identity) :

পৰিচয় উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে লাভ কৰা নাযায়। এজন ব্যক্তিৰ পৰিচয় অন্যান্য লোকসকলৰ লগত কৰা সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে গঢ় লৈ উঠে আৰু ইয়াৰ মাধ্যমেদি নিজৰ পৰিচয় বা চিনাকি প্ৰতিভাত হয়। আধুনিক সমাজত প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হয় আৰু পালন কৰা ভূমিকাৰ জৰিয়তে পৰিচয় লাভ কৰা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে এজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ পৰিয়ালটোতে এজন পুৰুষ বা মহিলা, পিতৃ বা মাতৃ বা সন্তান হিচাপে পৰিচয় থাকিব পাৰে। ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থানৰ বাবেই বিশেষ বিশেষ ধৰণৰ ভূমিকা পালন কৰিব লগা হয়। এই ভূমিকাৰ লগত কিছুমান দায়িত্ব আৰু ক্ষমতা জড়িত থাকে।

ভূমিকা পালন কৰাটোৱেই যথেষ্ট নহয়। এই ভূমিকাবোৰ স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত হ'ব লাগিব আৰু ইয়াৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা থাকিব লাগিব। ভূমিকা পালন কৰা ব্যক্তিসকলৰ মাজত বিশেষ ধৰণৰ ভাষাৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। বিদ্যালয়ত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ শিক্ষক আৰু অন্যান্য ছাত্ৰ-ছাত্ৰী তথা শ্ৰেণীৰ কাৰ্য সম্পাদনৰ বেলিকা নিজৰ শৈলী ব্যৱহাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মাজত স্বকীয় অৰ্থ আৰু তাৎপৰ্য থকা বিশেষ ধৰণৰ ভাষাক সাংকেতিক বাৰ্তা (Code) বুলি কোৱা হয়। একেদৰে গ্ৰাম্য সমাজখনত একো একোটা বিশেষ সমূহত নিজৰ কাৰ্য পৰিচালনাত সাংকেতিক ভাষা ব্যৱহাৰ কৰে।

সংস্কৃতিৰ আলোচনাত আন এটা আলোচনা কৰিব লগা বিষয় হ'ল এটা সংস্কৃতিৰ ভিতৰত বহুতো উপ-সংস্কৃতি (Sub-culture) দেখা পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ধনী বা অভিজাত শ্ৰেণীৰ লোক সকলৰ আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ জীৱন শৈলী ধৰণ-কৰণ ৰূচিবোধ ইত্যাদিৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ পায়। একোটা বৃহৎ সংস্কৃতিৰ সমূহৰ মাজত নিদিষ্ট ব্যক্তি তথা ব্যক্তি সমষ্টিৰ বিশেষ কিছুমান কথা-বাৰ্তা, সাজ-পোছাক, বিশেষ সংগীতৰ প্ৰতি থকা ৰাপ, বিনিময় কৰা ধৰণ-কৰণৰ ভিত্তিত উপ-সংস্কৃতি চিনাক্ত কৰিব পাৰি।

উপ-সংস্কৃতিৰ আধাৰত চিনাক্ত হোৱা একোটা সমূহে একেলগে এটা গোট বা সমূহ হিচাপে কাম কৰি পৰিচয় দিয়ে। এনে সমূহৰ মাজত নেতৃত্ব বহনকাৰী লোক বা অনুগত সমূহ হিচাপে দুই ধৰণৰ ভূমিকা দেখা পোৱা যায়। কিন্তু সমূহৰ উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে সদস্য সকলে একেলগে কাম কৰে। উদাহৰণ হিচাপে এটা

চুবুৰীৰ কম বয়সীয়া ল'ৰা ছোৱালী বিলাকে খেলা ধুলাৰ লগতে অন্যান্য কামত নিয়োজিত হোৱাৰ কথা কব পাৰি। এনেধৰণে সমূহৰ সদস্যসকলে একেধৰণৰ কাম-কাজত জড়িত থাকি নিজৰ ভাৱমূৰ্ত্তি উজ্জ্বল কৰাৰ লগতে ভৱিষ্যত সময়ত ভাল কাম কৰিবৰ বাবে অনুপ্ৰেৰণা পায়।

ক্ৰিয়া কলাপ-৫ (Activity-5)

তোমালোকে নিজৰ আবাসিক এলেকাত থকা উপ-সংস্কৃতিৰ বিষয়ে তুমি জানানে? এইবিলাক কেনেদৰে চিনাক্ত কৰিব।

গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিকতাবাদ বা গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতা (Ethnocentrism) :

গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিকতাবাদ বা গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতা কেতিয়া গঢ় লৈ উঠে? ই এক সংস্কৃতিৰ লগত সম্পৰ্কিত বিষয়। যেতিয়া বেলেগ বেলেগ সংস্কৃতি পৰস্পৰৰ সম্পৰ্কলৈ আহে তেতিয়াই গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতাই থিতাপি লয়। গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতা বুলিলে নিজৰ সংস্কৃতিৰ মূল্যবোধেৰে অন্য সংস্কৃতিৰ লোকসকলৰ ব্যৱহাৰ আৰু বিশ্বাসক মূল্যাংকন কৰাক বুজায়। ইয়াৰ মূল অৰ্থ হৈছে অন্যান্য সংস্কৃতিৰ তুলনাত নিজৰ নিৰ্দিষ্ট মান বা প্ৰতিমান হিচাপে সংস্কৃতিৰ বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধক উন্নত হিচাপে বিবেচনা কৰা। আমি ইতিমধ্যে প্ৰথম আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত (বিশেষকৈ ধৰ্মৰ আলোচনাত) এই কথা আলোচনা কৰি আহিছো যে কেনেকৈ সমাজতত্ত্ব এক পৰীক্ষামূলক অধ্যয়ন।

সাধাৰণতে আনৰ লগত কৰা তুলনাৰ পৰা গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতাৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ অন্তৰালত সাংস্কৃতিক শ্ৰেষ্ঠতাবোধ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। এই ধাৰণা ঔপনিবেশিক সময়ছোৱাত স্পষ্টভাৱে প্ৰমাণিত হৈছে। থমাচ বেবিংটন মেকলেৰ (Thomas Babbington Macaklay) বিখ্যাত 'Minute on Education' ত গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। তেওঁ এই টোকাট উল্লেখ কৰিছে যে বৰ্তমান সময়ত আমি এনে এটা শ্ৰেণী গঠন কৰিব লাগিব যিটোৱে আমাৰ আৰু আমি শাসন কৰা লক্ষ লক্ষ লোকৰ মাজত মাধ্যম হিচাপে কাম কৰিব। যি সকলৰ ভাৰতীয় তেজ আৰু শৰীৰত বৰণ থাকিব, কিন্তু ইংৰাজ সকলৰ ৰুচিবোধ, মতামত, নীতি কথা আৰু বুদ্ধিমত্তা থাকিব। (Quoted in Mukherji 1948/1979 -87 emphasis added.)

গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিকতাবাদ সম্ভ্ৰান্ত অভিজাত বা কচমপলিটান (cosmopolitanism) ৰ বিপৰীতে। এই দুয়োটাই পৰস্পৰ বিপৰীতধৰ্মী মান্যতা প্ৰদান কৰে। কচমপলিটানৰ দৃষ্টিভংগীত অন্যান্য লোকসকলৰ মূল্যবোধ আৰু বিশ্বাসক নিজৰ মতে চাবলৈ নিবিচাৰে। ইয়াত বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ উপাদান সংমিশ্ৰণ ঘটে যাৰ ফলত আদান-প্ৰদান প্ৰক্ৰিয়াৰে এক নতুন সংমিশ্ৰিত সংস্কৃতিয়ে গঢ় লয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ইংৰাজী ভাষাই বৰ্তমান সময়ত আন্তৰ্জাতিক যোগাযোগৰ মাধ্যম হিচাপে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ কাৰক হিচাপে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন বিদেশী ভাষা নিজৰ শব্দকোষত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ কথাটো কব পাৰি। একেদৰে হিন্দী বোলছবিৰ সংগীতে পশ্চিমৰ জনপ্ৰিয় সঙ্গীত (Western pop music) ভাংৰা (Bhangra) আৰু গজলৰ (Ghazal) ৰ দৰে ভাৰতীয় থলুৱা সংগীতৰ সংমিশ্ৰণেৰে জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছে।

আধুনিক সমাজে সাংস্কৃতিক বিভিন্নতাক আদৰি লয় আৰু ইয়াৰ দুৱাৰ বাহিৰৰ সংস্কৃতিৰ বাবে বন্ধ কৰি

নাৰাখে। একে সময়তে এনেধৰণৰ বাহ্যিক সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱে এক বিশেষ ৰূপত থলুৱা সংস্কৃতিৰ উপাদানৰ লগত একাত্ম হৈ পৰে। এই কথা উল্লেখনীয় যে ইংৰাজী ভাষাত বিদেশী শব্দ সন্নিবিষ্ট হৈ পৰিছে যদিও এই ভাষাই পৃথক ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা নাই। একেধৰণে হিন্দী কথাছবিৰ গীতবোৰে আনৰ পৰা অনুসৰণ কৰিলেও, নিজস্ব বৈশিষ্ট্য হেৰুওৱা নাই। বৰঞ্চ ভিন্ন শৈলী, স্বৰূপ, শব্দ আৰু কলাৰ অন্তৰ্ভুক্তিকৰণে সাৰ্বজনীন সংস্কৃতিৰ পৰিচয়হে দিব পাৰিছে। বৰ্তমান সময়ত সমগ্ৰ বিশ্বতে যোগাযোগৰ বিভিন্ন কৌশলসমূহে বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ মাজত দূৰত্ব কমাই সাৰ্বজনীন দৃষ্টিভংগীৰে বৰ্ণাঢ্য ৰূপত নিজা সংস্কৃতিক সমৃদ্ধ কৰিছে।

সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন (Cultural Change) :

সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনে সমাজ এখনৰ সংস্কৃতিৰ ধাৰাটোৰ পৰিৱৰ্তন কৰে। পৰিৱৰ্তনৰ চালিকা শক্তি আভ্যন্তৰীণ কাৰকৰ উদাহৰণ স্বৰূপে কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে কৃষি ক্ষেত্ৰত নতুন পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

এনে পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগে খাদ্য উপভোগৰ প্ৰকৃতি হস্তান্তৰকৰণ আৰু কৃষক সম্প্ৰদায়ৰ জীৱন-ধাৰণৰ মানদণ্ডৰ ৰূপান্তৰ ঘটাইছে। আনহাতেদি, বিজয় সাব্যস্ত কৰি বশীভূত কৰা নাইবা ঔপনিবেশিক স্থাপন আদি বাহ্যিক কাৰণসমূহে এখন সমাজৰ সাংস্কৃতিক অভ্যাস আৰু আচৰণবিধিৰ পৰিৱৰ্তন কৰিছে।

সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ পৰিৱৰ্তনৰ মাজেদিও ঘটিব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত অন্যান্য সংস্কৃতিৰ লগত সম্পৰ্ক আৰু অনুকূল প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেদিও হ'ব পাৰে। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ বা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনেও মানুহৰ জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰণালীৰ আমূল পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে।

আনগত বাধা বা নিষেধাজ্ঞাৰ বাবে বনাঞ্চলত বসবাস কৰা জনসাধাৰণক হাবিত ফল-মূল, গছ-গছনিৰ পৰা বঞ্চিত কৰাৰ দৰে কাৰ্যই তেওঁলোকৰ জীৱন-প্ৰণালীত ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰিছে। বিৱৰ্তনমূলক পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে বৈপ্লৱিক পৰিবৰ্তনো হ'ব পাৰে। যেতিয়া সংস্কৃতি দ্ৰুত গতিত ৰূপান্তৰকৰণ হয় আৰু ইয়াৰ লগে লগে মূল্যবোধৰ পৰিৱৰ্তন হৈ বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন ঘটিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ১৭৮৯ চনৰ ফৰাচী বিপ্লৱৰ ফলত সামন্ত প্ৰথাৰ বিলুপ্তিকৰণ কৰি নাগৰিকৰ মাজত স্বাধীনতা, সম অধিকাৰ, আৰু ভ্ৰাতৃত্ববোধৰ শিক্ষণে বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰে। তদুপৰি পৃথক মূল্যবোধৰ স্থিতিয়েও সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন ঘটায়। এইক্ষেত্ৰত বৈদ্যুতিক আৰু ছপা মাধ্যমৰ দ্ৰুত প্ৰসাৰে বৰ্তমান সময়ত অনা পৰিবৰ্তনৰ কথা উনুকিয়াব পাৰি। তোমালোকে বাৰু এনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন বিলাকক বিৱৰ্তনমূলক বা বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন অনা বুলি ভাবানে? আমি এই আলোচনাবোৰৰ পৰা সংস্কৃতি সম্পৰ্কত কিছু কথা জানিব পাৰিলোঁ। এতিয়া আমি সামাজিকীকৰণৰ বিষয়ে এক ধাৰণামূলক পৰিচয় দিবলৈ বিচাৰিম।

সামাজিকীকৰণ (Socialisation) :

‘মই এই কথা বিশ্বাস কৰোঁ যে আমাৰ চৌপাশৰ সকলো বিলাকক লৈ আমাৰ পৰিপূৰ্ণ জীৱন গঢ় লৈ উঠে। চৌপাশৰ সকলোবিলাক বুলি ক'লে গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু, আলহী-অতিথি, উৎসৱ-পাৰ্বন, ৰাজহুৱা ভোজমেল, লগৰ সমনীয়া, বন্ধু-বান্ধৱ, খং-বাগ, প্ৰেম-ভালপোৱা ইত্যাদিবোৰক সামৰি লোৱা হয়। এই সকলোবিলাকৰ লগতে অন্যান্য ধৰণৰ বিষয়বোৰক একে স্থানতে লাভ কৰা ঠাইডোখৰ হৈছে আমাৰ ঘৰখন।

যদিও জীৱনলৈ কেতিয়াবা জটিলতা আহিছে তথাপি মই এই কথা বুজি পাওঁ যে মোৰ জীৱনটো পৰিপূৰ্ণ। এনে এটা ল'ৰালি কালৰ বাবে মই ধন্য যে আজিও মই আনৰ দুখত সামান্য ভাৱে হ'লেও সমভাগী হ'ব পাৰিছোঁ।' (Vaidehi 1995)

জন্মতে কোনো মানৱ শিশুৱে একো নাজানে বা সামাজিক আচৰণক উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। ক্ৰমান্বয়ে শিশু এটা যেতিয়া ডাঙৰ হৈ আহে তেতিয়া প্ৰাকৃতিক পৰিবেশক উপলব্ধি কৰিব পাৰে আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ প্ৰভেদ, ভাল বা বেয়া ইত্যাদিবোৰ বুজি পোৱা হয়। এটা শিশুৱে ডাঙৰ হৈ অহাৰ লগে লগে কেনেধৰণৰ আচৰণ কৰাৰ বাবে তেওঁলোকক উৎসাহিত বা গৰিহণা দিয়া হয় সেইবোৰো বুজিব পৰা হয়। অৰ্থাৎ শিশুৱে ডাঙৰ হৈ অহাৰ লগে লগে সামাজিক শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব পৰা হয়। গতিকে সামাজিকীকৰণৰ সংজ্ঞা এনেদৰেও দিব পাৰি যে— ই হ'ল এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জৰিয়তে অসহায় শিশুৱে ক্ৰমাগতভাৱে আত্মসচেতন, আত্ম-অস্তিত্বৰ প্ৰতি সচেতন হয়, জ্ঞান আহৰণ কৰে আৰু শিশুৱে জন্ম গ্ৰহণ কৰা ঠাইখনৰ সাংস্কৃতিক কৌশলসমূহ আয়ত্ত্ব কৰি লয়। গতিকে ক'ব পাৰি যে সামাজিকীকৰণৰ অবিহনে এজন ব্যক্তি প্ৰকৃত মানুহ হ'ব নোৱাৰে। তোমালোকৰ বহুতেই মিদনাপুৰৰ কুকুৰনেচীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ (Wolf children of Midnapore) সাধুটো শুনিছা? এই তথ্য পোৱা যায় যে ১৯২০ চনত বংগত কুকুৰনেচীয়া বাঘৰ এটা গুহাত দুজনী সৰু ছোৱালী পোৱা গৈছিল। এই ল'ৰা-ছোৱালী দুটাই হাত দুখনো ভৰিৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। অৰ্থাৎ সিহঁতে চাৰিখন ভৰিত ভৰ দি খোজ কাঢ়িছিল। সিহঁতে কেঁচাই মাংস খাইছিল, বাঘৰ দৰে চিঞৰিছিল আৰু কথা ক'ব নাজানিছিল। আচৰিত ধৰণে আন আন স্থানতো এনেধৰণৰ ঘটনাৰ অনুসন্ধান পোৱা গৈছিল। জন্তুৰ লগত থকা কাৰণে আচৰণ প্ৰকৃতি জন্তুৰ দৰে কৰিছিল।

আমি এই আলোচনাটোত সামাজিকীকৰণ আৰু সদ্যজাত শিশুৰ কথা কৈছোঁ। এটা শিশু জন্ম হোৱাৰ পিছত শিশুটিক চোৱা-চিতা কৰা লোকসকলৰ জীৱনলৈও পৰিৱৰ্তন অহা দেখা যায়। তেওঁলোকেও নিজে নতুন অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰে। ককাক-আইতাকে নাতি-নাতিনীক প্ৰতিপালন কৰাৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাও ইয়াত সাঙুৰ খাই থাকে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজত ভিন্ন প্ৰজন্মৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন হয়। আকৌ শিশু এটাৰ ভায়েক-ভনীয়েক ল'ৰা-ছোৱালী জন্ম হোৱাৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ জীৱনলৈও পৰিৱৰ্তন আহে। সামাজিকীকৰণ এক জীৱন জোৰা প্ৰক্ৰিয়া। প্ৰাৰম্ভিক সময়ছোৱাত হোৱা অৰ্থাৎ প্ৰাথমিক সামাজিকীকৰণক (Primary Socialisation) অতি জটিল বুলি কোৱা হয়। দ্বিতীয়ক সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া ব্যক্তিৰ সমগ্ৰ জীৱনত চলি থাকে। সামাজিকীকৰণৰ দ্বাৰা প্ৰতিজন ব্যক্তি প্ৰভাৱান্বিত হয়।

যেতিয়া ব্যক্তিৰ ওপৰত সামাজিকীকৰণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাৰ কথা আহে তেতিয়া সাংস্কৃতিক কাৰ্যসূচী চাই শিকিবলগীয়া নহয়। এটা শিশুৱে ভোক লাগিলে কান্দিবলৈ লয় আৰু যেতিয়ালৈকে তাক খাবলৈ দিয়া নহয় তেতিয়ালৈকে শিশুটোৱে কান্দিয়েই থাকে। শিশু এটা জন্মৰ পৰা লাহে লাহে ডাঙৰ-দীঘল হৈ অহা সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াটো মন কৰিবাছোন।

তোমালোকে ইতিমধ্যে প্ৰস্থিতি, ভূমিকা, সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ, সমূহ আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ আদি ধাৰণাসমূহৰ লগত পৰিচয় হৈ আহিছা। তদুপৰি তোমালোকে সংস্কৃতি, প্ৰতিমান আৰু মূল্যবোধৰ সম্পৰ্কেও জানিব পাৰিছা। সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া কেনেদৰে সম্পাদিত হয় তাক জানিবৰ বাবে এই ধাৰণাসমূহে সহায়

কৰিব। এটা শিশু জন্মৰ পিছতেই একোটা পৰিয়ালৰ সদস্য হয় আৰু শিশুটো ডাঙৰ-দীঘল হোৱাত পৰিয়ালৰ সদস্যসকল জড়িত হৈ থাকে। পৰিয়ালৰ বিভিন্ন সদস্যসকলে যেনে— মাক-দেউতাক, ককাক-আইতাক, ককাই-ভাই তথা পৰিয়ালৰ জ্যেষ্ঠ, আত্মীয়-স্বজন সমূহে তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাৰে বিভিন্ন আচৰণ-প্ৰণালী, নীতি-নিয়ম আদিৰ শিক্ষা প্ৰদান কৰে। বিভিন্ন সদস্য পদৰ লগত পালন কৰিবলগীয়া ভূমিকাবোৰ পালন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন পুত্ৰ, এগৰাকী ছোৱালী, এজন নাতি হিচাপে থকা ভূমিকা প্ৰত্যেকেই পালন কৰে। এইবোৰক বহু বিকল্প ভূমিকা (Multiple Roles) বুলি কোৱা হয়। এজন ব্যক্তিয়ে একে সময়তে বহু ভূমিকা পালন কৰিবলগীয়া হয়।

এনেদৰে সমূহগত প্ৰতিমান, মূল্যবোধ, দৃষ্টিভঙ্গী, আচৰণ প্ৰণালী আদিবোৰ শিশু অৱস্থাৰ পৰা আৰম্ভ হৈ সমগ্ৰ জীৱন জুৰি ধাৰাবাহিকভাৱে চলি থাকে।

একেখন সমাজতে বিভিন্ন সমূহ আৰু বিভিন্ন পৰিয়ালবোৰত প্ৰতিমান আৰু মূল্যবোধবোৰ বিভিন্ন ধৰণৰ হয়। বসতি অঞ্চল, জাতি, ধৰ্মীয় সমূহ, সামাজিক শ্ৰেণী অনুযায়ী প্ৰতিমান, মূল্যবোধৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়। এনেবোৰ উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গাঁৱত বাস কৰেনে মহানগৰত বাস কৰে, জনজাতি হ'লে কোনটো জনজাতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয় ইত্যাদি জানিব পাৰি। পৰিয়াল আৰু পৰিয়ালৰ আৰ্থ-সামাজিক স্থিতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাটো, কথিত নে মান্যতা সম্পন্ন লিখিত ভাষা জানিব পৰা যায়।

সামাজিকীকৰণৰ প্ৰতিনিধি (Agencies of Socialisation) :

এটা শিশুৰ সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত বিভিন্ন প্ৰতিনিধি আৰু সংস্থা জড়িত হৈ থাকে। এই প্ৰতিনিধি আৰু সংস্থাবোৰৰ ভিতৰত পৰিয়াল, বিদ্যালয়, সমনীয়া সমূহ, ওচৰ-চুবুৰীয়া, কৰ্মস্থানৰ সমূহ, সামাজিক শ্ৰেণী— জাতি, অঞ্চল, ধৰ্ম ইত্যাদি উল্লেখনীয়।

পৰিয়াল (Family) :

পৰিয়াল পদ্ধতি বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ হোৱা বাবে পৰিয়ালৰ সংস্কৃতি অনুযায়ী শিশুৰ অভিজ্ঞতা পৃথক ৰূপৰ হয়। তোমালোকৰ নিজৰ পৰিয়ালবোৰলৈ লক্ষ্য কৰাছোঁ। কোনোবাই একক পৰিয়ালত আৰু আন কোনোবাই যৌথ পৰিয়ালত বাস কৰা। একক পৰিয়ালত পিতৃ-মাতৃয়েই সামাজিকীকৰণৰ প্ৰধান প্ৰতিনিধি হিচাপে কাম কৰাৰ বিপৰীতে যৌথ পৰিয়ালত ককাক-আইতাক, খুড়াক-খুড়ীয়েক তথা পৰিয়ালৰ অন্যান্য সদস্যসকলেও গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

এখন সমাজত অন্যান্য সংস্থাবিলাকৰ ভিতৰত পৰিয়ালৰ স্থানো পৃথক পৃথক হয়। সাধাৰণতে অধিকাংশ পৰম্পৰাগত সমাজত ব্যক্তিয়ে যিটো পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰে সিয়েই গোটেই জীৱন জুৰি তেওঁৰ সামাজিক স্থান নিৰ্ধাৰণ কৰে। তদুপৰি পৰিয়াল এটা যিখন সমাজৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়, সেই সমাজখনেও সামাজিকীকৰণত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এজন শিশুৱে পৰিয়াল, ওচৰ-চুবুৰীয়া, বংশ-কুটুম্ব বা নিৰ্দিষ্ট সম্প্ৰদায়টোৰ আচৰণ প্ৰণালী তথা প্ৰকৃতি গ্ৰহণ কৰে আৰু সেই অনুসৰি নিজৰ জীৱন-প্ৰণালীত প্ৰয়োগ কৰে।

অৱশ্যে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত গণসংযোগৰ বিভিন্ন মাধ্যমবোৰৰ প্ৰসাৰে সামাজিকীকৰণৰ প্ৰতিনিধিবোৰৰ ভূমিকালৈ পৰিৱৰ্তন আনিছে। তথাপি কিছুমান সন্তানে কোনো প্ৰশ্ন নোসোধাকৈ মাক-দেউতাকৰ আদৰ্শ আৰু দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰণ কৰে। তোমালোকে এনেকুৱা কিছুমান উদাহৰণ দিব পাৰিবা য'ত নেকি পৰিয়ালত শিকা কথাবোৰ সমনীয়া সমূহ বা অন্যান্য মাধ্যমবোৰত শিকা কথাবোৰৰ মাজত পাৰ্থক্য

আছে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৬ (Activity-6)

ঘৰুৱা কাম কৰা মানুহ এগৰাকীৰ সন্তানৰ লগত মালিকৰ সন্তানৰ তুলনা কৰিলে কেনেধৰণৰ পাৰ্থক্য পাম বুলি তোমালোকে ভাবিব পাৰা। এই দুয়োটা সন্তানৰ মাজত কেনেধৰণৰ বস্তুৰ আদান-প্ৰদান হ'ব পাৰে বা ভগাই ল'ব পাৰে?

নিশ্চিতভাৱে এইটো ধাৰণা কৰিব পাৰা যে মালিকৰ সন্তানে কাপোৰ-কানি কিনাত বেছি খৰছ কৰাৰ বিপৰীতে কাম কৰা মানুহ গৰাকীৰ ছোৱালীজনীয়ে খাৰু কিনিব। হয়তো সিহঁতে দূৰদৰ্শনৰ ধাৰাবাহিক আৰু চিনেমাৰ গীতসমূহ একেলগে উপভোগ কৰিব। ইজনে সিজনে পৰা বিভিন্ন ধৰণৰ গালি-গালাজবোৰ আয়ত্ব কৰিব। যদিহে দুয়োটা শিশুৰ পৰিয়াল, ওচৰ-চুবুৰীয়া আৰু ৰাস্তাই-পদূলিয়ে সিহঁতৰ নিৰাপত্তাৰ কথা লৈ আহিবা তেতিয়া তোমালোকৰ চিন্তাধাৰাৰ সলনি হ'ব।

ক্ৰিয়া কলাপ-৭ (Activity-7)

তলৰ কোনটোৰ উপস্থিতি বা অনুপস্থিতিয়ে ব্যক্তি হিচাপে তোমাক বেছিকৈ প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে বুলি ভাৱা?

সম্প্ৰতি (Possessions) যেনে টেলিভিছন চেট/সংগীত ব্যৱস্থা (Musical system)

স্থান (Space) : তোমাৰ নিজাববীয়াকৈ থকা এটা কোঠালি।

সময় (Time) : পঢ়াৰ লগতে ঘৰুৱা আৰু অন্যান্য কোনো কামৰ বাবে সময়।

সুযোগ-সুবিধা (Opportunities) : ভ্ৰমণ, সংগীত চৰ্চা ইত্যাদি।

যিসকল মানুহে তোমাক আৱৰি আছে।

সমনীয়া সমূহ (Peer Groups) :

সামাজিকীকৰণৰ আন এটা প্ৰতিনিধি হ'ল সমনীয়া সমূহ। সমনীয়া সমূহ বুলিলে একে বয়সৰ বন্ধু-বান্ধৱৰ সমূহক বুজায়। কিছুমান সংস্কৃতিত বিশেষকৈ সৰু আকাৰৰ পৰম্পৰাগত সমূহ বিলাকত বয়স অনুসৰি গ্ৰেড (Grade) বিচাৰ-বিবেচনা কৰা হয়। বয়সৰ ক্ষেত্ৰত কোনো আনুষ্ঠানিকতা নোহোৱাকৈ সাধাৰণতে চাৰি-পাঁচ বছৰীয়া শিশুৱে নিজৰ বন্ধু-বান্ধৱৰ লগতে সময় পাৰ কৰে। সাধাৰণতে 'সমনীয়া' শব্দটোৱে সমান অৰ্থ বুজায় আৰু সমান বা সমবয়সীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক সমভাৱাপন্ন হয়।

সমনীয়া সমূহৰ মাজত থকা সম্বন্ধবোৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ বাবে জীৱনত গুৰুত্বপূৰ্ণ হিচাপে বিবেচিত হয়। বহু সময়ত কৰ্মস্থলী বা আন স্থানত থকা ব্যক্তিসকলৰ মাজত অনানুষ্ঠানিকভাৱে গঢ়ি উঠা সমূহবোৰে ব্যক্তিৰ জীৱনৰ দৃষ্টিভংগী আৰু আচৰণ গঢ় দিয়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লয়।

পঢ়াশালি বা বিদ্যালয় (Schools) :

পঢ়াশালি বা বিদ্যালয় আনুষ্ঠানিক সংগঠন। শিশুৱে ঘৰুৱা পৰিৱেশৰ পৰা আহি বিদ্যালয়ত নামভৰ্তি কৰাৰ লগে লগে আনুষ্ঠানিক শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়। বিদ্যালয়ৰ দৰে আনুষ্ঠানিক সংগঠনত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সুনিৰ্ধাৰিত পাঠ্যক্ৰম থাকে। তথাপি পঢ়াশালি বা বিদ্যালয় কৌশলগত প্ৰতিনিধি হিচাপে পৰিচিত হৈ আহিছে। সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ মতে আনুষ্ঠানিক পাঠদানৰ উপৰি কিছুমান সুপ্ত পাঠ্যক্ৰম অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় আৰু এইবোৰে শিশুৰ সামগ্ৰিক বিকাশ সাধনত সহায় কৰে।

পঢ়াশালি বা বিদ্যালয়ত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক সুকীয়া বা একেধৰণৰ কাম কৰিবলৈ দিয়া হয়। ভাৰতবৰ্ষ আৰু দক্ষিণ আফ্ৰিকা দুয়োখন দেশতে ছোৱালীক শ্ৰেণীকোঠা সাৰিবলৈ দিয়া হয়। আন কিছুমান পঢ়াশালিত ল'ৰা-ছোৱালীক একে ধৰণৰ কামকে কৰিবলৈ দিয়া হয়। এনেবোৰ কামৰ সৈতে তেওঁলোক অভ্যস্ত নহয়। তেওঁলোকে বাৰু এই দুয়োধৰণৰ মানসিকতা প্ৰতিফলিত হোৱা উদাহৰণ দিব পাৰিবানে?

গণ মাধ্যম (Mass Media) :

আমাৰ দৈনন্দিন জীৱন প্ৰণালীত গণমাধ্যমবোৰ অতি প্ৰয়োজনীয় অংশ হৈ পৰিছে। বৰ্তমান সময়ত দূৰদৰ্শনৰ দৰে বৈদ্যুতিন মাধ্যমসমূহৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটিছে। তথাপি ছপা মাধ্যমৰ গুৰুত্ব সদায়েই আছে। ঊনৈশ শতিকাত 'Conduct books' নামৰ ভাৰতত মহিলাৰ বাবে কেইবাটাও ভাষাত ছপা কৰি উলিওৱা এখন গ্ৰন্থ অতি জনপ্ৰিয় হৈছিল। এই গ্ৰন্থখনত এগৰাকী নাৰী কেনেকৈ সুগৃহিণী আৰু পতিব্ৰতা (Attentive wife) হ'ব পাৰে সেই সম্পৰ্কত দিহা পৰামৰ্শ দিছিল। ইয়াৰ পৰা বৰ্তমান সময়তো ছপা মাধ্যমৰ জনপ্ৰিয়তা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। প্ৰচাৰ মাধ্যমে সকলোৰে কাৰণে তথ্য জনাৰ সুবিধা দিছে। ইয়াৰ জৰিয়তে গণতান্ত্ৰিক ভাৱধাৰা প্ৰতিজন নাগৰিকে সাব্যস্ত কৰিব পাৰিছে। আজিকালি যাতায়ত ব্যৱস্থা, শিক্ষানুষ্ঠান নথকা ঠাইবোৰতো বৈদ্যুতিন মাধ্যমৰ সংযোগ ঘটিছে। এই মাধ্যমসমূহে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

শিশু আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক লোকসকলৰ ওপৰত দূৰদৰ্শনৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে এটা গৱেষণামূলক সমীক্ষা চলোৱা হৈছিল। ব্ৰিটেইনত চলোৱা এই সমীক্ষাত দেখুৱাইছে যে শিশুসকলে এটা বছৰত দূৰদৰ্শন কাৰ্যসূচী চাই কটোৱা এশ দিনৰ সমান। এইক্ষেত্ৰত প্ৰাপ্তবয়স্কসকলো পিছপৰি থকা নাই। এনেধৰণৰ পৰিমাণগত দিশক বাদ দিও এই গৱেষণামূলক সমীক্ষাটোৱে পৰ্দাত দেখা হিংসাত্মক ঘটনাই শিশুৰ আচৰণত কেনেদৰে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে সেই সম্পৰ্কত সমালোচনাৰ বিষয় হৈ আছে বুলি প্ৰকাশ কৰিছে।

প্ৰচাৰ মাধ্যমসমূহে জনসাধাৰণৰ ওপৰত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলাই সেই সম্পৰ্কত ভৱিষ্যত বাণী কৰিব নোৱাৰিলেও এই কথা ঠিক যে নিজে নজনা কথা বা অভিজ্ঞতা নথকা দিশত এজন ব্যক্তিক প্ৰচাৰ মাধ্যমে বহুলভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ দূৰদৰ্শনত সম্প্ৰচাৰিত ধাৰাবাহিক আৰু বোলছবিৰ এক বুজন সংখ্যক দৰ্শক হৈছে নাইজেৰিয়া, আফগানিস্তানৰ লোক তথা প্ৰবাসী ভাৰতীয় তিব্বতীয় সকল। দূৰদৰ্শনৰ প্ৰদৰ্শিত ধাৰাবাহিক মহাভাৰত টাশকেন্টত (Tashkent) ডাবিং হোৱাৰ পিছতহে সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। কিন্তু লণ্ডনত অকল ইংৰাজী ভাষা কোৱা শিশুৱে সেইখন ডাবিং নোহোৱাকৈয়ে উপভোগ কৰিছিল।

ক্ৰিয়া কলাপ-৮ (Activity-8)

তোমালোকৰ বাৰু জানিবৰ মন নাযায়নে নিজৰ পৰিৱেশৰ লগত মিল নোহোৱা অন্য পৰিৱেশৰ ওপৰত নিৰ্মাণ কৰা ধাৰাবাহিকসমূহ মানুহে কিদৰে গ্ৰহণ কৰে? এনেকুৱা অৱস্থাও দেখা যায় যে ককাক-আইতাকৰ সৈতে শিশুসকলে দূৰদৰ্শনৰ কোনখন ধাৰাবাহিক চোৱাটো ভাল তাক লৈয়ো মতানৈক্য হয়। এনে পৰিস্থিতিত তেওঁলোকৰ পৰ্যবেক্ষণত কি কি পাৰ্থক্যৰ সৃষ্টি হয়? এইখণ্ডৰ পাৰ্থক্যবোৰ বাৰু ক্ৰমান্বয়ে সলনি হয়নে?

সামাজিকীকৰণৰ অন্যান্য প্ৰতিনিধিবোৰ (Other Socialising Agencies) :

ওপৰত উল্লেখ কৰা সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন প্ৰতিনিধিবোৰৰ উপৰিও এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকৰ জীৱনত অন্যান্য কিছুমান সমূহ আৰু সামাজিক প্ৰসংগৰ লগত দিন অতিবাহিত কৰে। সকলো সংস্কৃতিতে কৰ্মক্ষেত্ৰই সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। ঔদ্যোগিক সমাজবোৰত নিজৰ ‘ঘৰখন’ আৰু ‘কৰ্মক্ষেত্ৰ’ সম্পূৰ্ণ পৃথক ৰূপত দেখা যায়। পৰম্পৰাগত সমাজবিলাকত বহু মানুহে নিজৰ ঘৰখনৰ লগত সংলগ্ন থকা কৃষিভূমিত খেতি কৰে অথবা ঘৰতে কাৰখানা পাতি কাম কৰে। (তৃতীয় অধ্যায়ত এই সম্পৰ্কত ছবি দিয়া আছে।)

তলৰ সংবাদটোলৈ মন কৰা আৰু গণমাধ্যমে শিশুক কেনেদৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰে আলোচনা কৰা :

কেইবছৰ মানৰ আগতে দূৰদৰ্শনত সম্প্ৰচাৰ হোৱা ‘শক্তিমান’ নামৰ ধাৰাবাহিকখন চাই কিছুমান ল’ৰা-ছোৱালীয়ে কেইবা মহলাৰ অট্টালিকাৰ পৰা জপিয়াই মাৰাত্মক দুৰ্ঘটনা সংঘটিত কৰিছিল। মনস্তত্ত্ববিদসকলৰ মতে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি শিকা পদ্ধতিটো হৈছে ব্যক্তিয়ে প্ৰায়ে গ্ৰহণ কৰা এটা পদ্ধতি আৰু এই পদ্ধতিটো শিশুসকলৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে প্ৰয়োজন।

সামাজিকীকৰণ আৰু ব্যক্তিগত স্বাধীনতা (Socialisation and Individual Freedom) :

এটা কথা স্পষ্টভাৱে ক’ব পাৰি যে স্বাভাৱিক অৱস্থাত কোনো ব্যক্তিকে সম্পূৰ্ণভাৱে অনুৰূপতা (Conformity) ক মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰা নোৱাৰে। কিছুমান কাৰকে সংঘৰ্ষক উদ্গনি যোগায়। সামাজিকীকৰণৰ প্ৰতিনিধিবোৰৰ মাজত সংঘৰ্ষও হ’ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— পঢ়াশালি আৰু পৰিয়াল বা সমনীয়া সমূহৰ মাজত এনে বিপৰীতমুখী কাৰ্য বা সংঘৰ্ষ হ’ব পাৰে। আমি বাস কৰা পৰিৱেশটোৱে আমাৰ আচৰণত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈকে সমগ্ৰ জীৱন প্ৰক্ৰিয়াত বিভিন্ন ব্যক্তিৰ লগত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াই আমাৰ ব্যক্তিত্ব, মূল্যবোধ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ ইত্যাদিক নিৰ্ধাৰণ কৰে। আমাৰ ব্যক্তিত্ব আৰু স্বাধীনতাৰ আৰম্ভণি হৈছে সামাজিকীকৰণ। ইয়াৰ জৰিয়তে আমাৰ প্ৰত্যেকৰে আত্মপৰিচয় চেতনা, স্বাধীন চিন্তা আৰু কাৰ্য ক্ষমতাৰ বিকাশ হয়।

সামাজিকীকৰণ কেনেকৈ লিঙ্গ ভিত্তিক (How gendered is socialisation) :

‘আমি ল’ৰাবোৰে ৰাস্তা-ঘাটবোৰ বিভিন্ন ধৰণৰ কামৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। যেনে— ৰাস্তাত থিয় হৈ চাৰিওফালে চাই থকা, খেলা-ধূলা কৰা আৰু দৌৰি ফুৰা, ইচ্ছা কৰি চাইকেল, মটৰ চাইকেল চলোৱা ইত্যাদি। কিন্তু ছোৱালীবোৰৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো হোৱা নাছিল। এইটো মন কৰিবলগীয়া যে ছোৱালীবোৰে স্কুলৰ পৰা আহিবৰ বাবেহে ৰাস্তা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এনেধৰণৰ সীমিত ব্যৱহাৰ কৰোঁতেও ছোৱালীবোৰে দলবান্ধি অহা-যোৱা কৰিছিল। এই উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত আচৰণৰ আঁৰত হয়তো অপদস্থ হোৱাৰ ভয় আছিল।’ (Kumar L 1986)

পৰিভাষা (Glossary) :

- **সাংস্কৃতিক ক্ৰমবিকাশবাদ (Cultural Evolutionism) :** ই হৈছে সংস্কৃতিৰ এটা তত্ত্ব। এই তত্ত্ব অনুসৰি জীৱজগতৰ দৰে সংস্কৃতিৰো পৰিৱৰ্তন আৰু স্বাভাৱিক বাহ্যিক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেদি ক্ৰমবিকাশ হয়।
- **সামন্ত প্ৰথা (Estate System) :** মধ্যযুগত ইউৰোপত এনে ব্যৱস্থা আছিল। এই ব্যৱস্থা অনুসৰি ইউৰোপৰ সমাজখনক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছিল। এই তিনিটা ভাগ বা শ্ৰেণী হ’ল— অভিজাত শ্ৰেণী (Nobility), পুৰোহিত (Clergy) আৰু তৃতীয় শ্ৰেণী (Third estate)। এই তৃতীয় শ্ৰেণীটোত মধ্যশ্ৰেণী আৰু বৃত্তিধাৰী লোকসকল অন্তৰ্ভুক্ত আছিল।
- **বৃহৎ পৰম্পৰা (Great tradition) :** সমাজৰ উচ্চশিক্ষিত অভিজাত শ্ৰেণীয়ে গ্ৰহণ কৰা সাংস্কৃতিক চিহ্ন বা পৰম্পৰাৰ লিখিত ৰূপ।
- **ক্ষুদ্ৰ পৰম্পৰা (Little tradition) :** মৌখিক ৰূপত গাঁও অঞ্চলত প্ৰচলিত পৰম্পৰা।
- **আত্ম প্ৰতিবিম্ব (Self image) :** লোক দৃষ্টিত এজন ব্যক্তিৰ সত্ত্বা (Self) যিদৰে প্ৰতিফলিত হয় সেইয়াই ব্যক্তিজনৰ আত্ম প্ৰতিবিম্ব।
- **সামাজিক ভূমিকা (Social role) :** ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থান বা প্ৰস্থিতিৰ সৈতে জড়িত অধিকাৰ আৰু দায়িত্ব।
- **সামাজিকীকৰণ (Socialisation) :** ই হৈছে এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জৰিয়তে সমাজৰ সদস্য হিচাপে পৰিচয় দিবলৈ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰা হয়।
- **উপ-সংস্কৃতি (Sub-culture) :** এক বৃহৎ সংস্কৃতিৰ মাজত গঢ় লৈ উঠা কিছুমান সমূহগত সংস্কৃতি যিবিলাক সমূহে বৃহৎ সংস্কৃতিৰ পৰা আহৰণ কৰা প্ৰতীক, মূল্যবোধ, বিশ্বাস আদিবোৰ নতুনত্বৰ সংযোজনেৰে কিছু সালসলনি ঘটাই তাক গ্ৰহণ কৰে। এই সমূহগত সংস্কৃতিয়ে জনমানসত এক সুকীয়া পৰিচয়েৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰে।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। সমাজ বিজ্ঞানত সংস্কৃতিৰ অৰ্থ দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহৃত 'সংস্কৃতি' শব্দটোতকৈ কিদৰে পৃথক?
How does the understanding of culture in social sciences differ from the everyday use of the word 'culture'.
- ২। সংস্কৃতিত বিভিন্ন পৰিধি সোমাই থকা কথাটো আমি কিদৰে প্ৰমাণ কৰিব পাৰোঁ?
How can we demonstrate that the different dimensions of culture comprises a whole?
- ৩। তোমাৰ পৰিচিত দুটা সংস্কৃতি তুলনা কৰা। গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতা নোহোৱা কৰাটো জটিল নেকি?
Compare two cultures with which you are familiar. Is it difficult not to be ethnocentric?
- ৪। সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰাৰ দুটা পৃথক দৃষ্টিভঙ্গী আলোচনা কৰা।
Discuss two different approaches to studying cultural change.
- ৫। সাৰ্বজনীনতাক তুমি আধুনিকতাৰ সৈতে মিলাব পাৰিবানে? পৰ্যবেক্ষণ কৰি গোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক মানসিকতাৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।
Is cosmopolitanism something you associate with modernity? Observe and give examples of ethnocentrism.
- ৬। তোমাৰ মতে তোমালোকৰ প্ৰজন্মৰ সামাজিকীকৰণৰ বাবে কোনটো প্ৰতিনিধি বেছি কাৰ্যকৰী হৈছে? আগতে বেলেগ আছিল বুলি তুমি কেনেদৰে ভাৱা?
What in your mind is the most effective agent of socialisation for your generation? How do you think it was different before?

References :

1. ARMILLAS, PEDRO. 1968 'The Concept of Civilization', in Sills, David ed. The International Encyclopedia of Social Sciences. Free Press - Macmillan, New York.
2. BEFGER, P.L. 1963, Invitation to Sociology : A Humanistic Perspective, Penguin Harmonds Worth.
3. GEERTZ, CLIFFORD 1973 : The Interpretation of Cultures. Basic Books, New York.
4. GIDDENS, ANTHONY. 2001, Sociology, Polity Press, Cambridge.
5. Indira Gandhi National Open University (IGNOU), Unit-9, Agencies of Socialisation.
6. Indira Gandhi National Open University (IGNOU), Unit-8, Nature of Socialisation.
7. KOTTAK, CONRAD, P. 1994. Anthropology : The Exploration of Human Diversity. Sixth Edition, McGraw Hill, New York.

8. KUMAR, KRISHNA, 1986 : “Growth up Male’ in Seminar, No. 318 February
9. MALINOWSKI, BRONISLAW, 1931, Culture in SELIGMAN ed. Encyclopedia of the Social Sciences, Macmillan, New York.
10. MUKHERJI, BRONISLAW, D.P. 1948/1979. Sociology of Indian Culture, Fawal Publication, Jaipur.
11. TYLOR, EDWARD. B 1871/1950 : Primitive Culture; Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom, 2 Volumes, Volume 1. Origins of Culture, Volume 2 Religion in Primitive Culture, Gloucester, Mass, Smith.
12. WILLIAMS, PAYMOND, 1976, Keywords : A Vocabulary of Culture and Society, Fontana/Croom Helm, London.

